MTA doktori értekezés tézisei

A posztszovjet térség etnikai földrajza a kezdetektől 2014-ig

Célkitűzés

A disszertáció elsődleges célja, hogy az Orosz Birodalom, illetve a Szovjetunió egykori területének (posztszovjet tér) etnikai dinamizmusát a földrajzi tér és a történeti dimenzió kontextusában értelmezze – a folyamatokat a kezdetektől 2010-ig követve. Az orosz-ukrán törésvonalak egy évtizeddel ezelőtti kiéleződésével, a Krím-félsziget elcsatolásával (2014) lényegében új korszak kezdődött, azaz lezárult az a periódus, amelyet a „*posztszovjet korszaknak*" szoktak nevezni. Ebből következően jelen dolgozat nem reflektál a 2022 februárjában kitört orosz-ukrán háborús konfliktus következményeire.

A vizsgált térség

Vizsgálódásaim terét az egykori Szovjetunió 22,5 millió km^2-es területe jelöli ki. Kelet-Nyugati kiterjedését talán a legjobban az szemlélteti, hogy 11 időzóna halad át rajta, ami praktikusan csaknem egy fél napi különbséget jelent a terület keleti és nyugati szélén lakók számára. Ezen a területen ma 15 ország található, amely országok a szovjet időszakban a politikai deklarációk szintjén föderális egységekként funkcionáltak és de jure ma is – jóllehet számtalan esetben heves viták által kísérve – az 1991-es összeomláskor létező határokkal rendelkeznek.

Kézenfekvő ezeket az államokat az alábbi módon kategorizálni:

- A balti államok (*Észtország, Litvánia és Lettország* 2004 óta a NATO és az Európai Unió tagállamai),
- A köztes-európai régióhoz is közvetlenül, több kulturális vagy történelmi szállal kapcsolódó országok (*Ukrajna, Belarusz és Moldova*),
- A Kaukázuson túli térség országai (*Azerbajdzsán, Grúzia és Örményország*),
- Az egykori „Szovjet Közép-Ázsia" országai (*Kazahsztán, Üzbegisztán, Kirgízia, Türkmenisztán, Tádzsikisztán*).
- *Oroszország*

Ez utóbbi a legnagyobb területű utódállam, amely több mint másfélszer nagyobb az Egyesült Államok, Kanada, vagy éppen Európa területénél, és ahol a lakosság továbbra is heterogén etnikai összetétellel bír. A legfrissebb népszámlálási adatok szerint a népesség mintegy negyede (22%-a) nem tartozik az orosz etnikumhoz.

Az Orosz Birodalom (később a Szovjetunió) története nem az orosz nemzet története. Oroszország nem volt mindig ennyire heterogén, területének növelésével különösen a 16. századtól több, identitását is máshogyan meghatározó, eltérő kultúrájú, identitású, más nyelvi kompetenciákkal rendelkező népet gyűrt maga alá. A különböző csoportok eltérő identitását a hatalom különbözőképpen kezelte a hódítás pillanatában, majd később az európai (etnikai) nacionalizmus(ok) kialakulásakor, valamint a 20. század történelmi kataklizmái során.

Források, adatok, szemléletváltás

A klasszikus etnikai elemzés történeti keresztmetszeteit, ezzel együtt természetesen a folyamatok dinamikáját a 20. századi orosz, illetve főként szovjet cenzusok tükrözik (1897-es, 1926/1939-es, 1959-1989 közöttiek, illetve a közelmúltbéli, az egész posztszovjet térségre már rendelkezésre álló 2010-es év körüli, valamint Ukrajna vonatkozásában a 2001-es népszámlálás), amelyek egyszersmind négy korszak etnikai térfolyamatait dolgozzák föl az egész posztszovjet térségben. Az adatok elemzésén túl igyekeztem a mindenkori bel- és geopolitikai hatások, a belső társadalmi reflexiók, illetve a helyi nyelvi állapotok komplex értelmezésére és a lakosság identitásának összetettségére is figyelmet fordítani. Fontosnak tartom integrálni és megosztani a geográfusok tudományos közösségével mindazoknak a diszciplínáknak az eredményeit, amelyek segítenek megvilágítani a társadalomföldrajz, ezen belül az etnikai földrajz által vizsgált folyamatokat.

Bár az 1990-es évektől jelentek meg magyarul földrajzosok tollából az egykori szovjet térségre vonatkozó tudományos igényű cikkek, monográfiák, de ezek szemlélete még a korábbi évek szovjet típusú, ún. „rajonírozó” gazdaságföldrajzát idézte (Krajkó Gy. 1994; Krajkó Gy – Rudl J. – Szónokyné Ancsin G. 1999; Rudl J. 1999). Csak jóval később, az ezredforduló táján, illetve ezután keletkeztek releváns, a folyamatokat földrajzi szempontból innovatív módon bemutató írások (Sági Zs. 1997; Karácsonyi D. 2006; 2007; 2008; Bodnár D. – Karácsonyi D. 2005; Dövényi – Karácsonyi D. 2008). Az azóta eltelt több mint egy emberöltőnyi időben azonban megváltozott a hazai geográfia szemléletmódja és a társadalomföldrajz megerősödésével olyan diskurzusok is egyre inkább meghatározóak lettek, amikkel más megvilágításba helyezhető a posztszovjet térség problematikája is (Timár J. 2009; Belina, B – Arambaşa, M. 2013; Gyuris F. 2014).

Az értekezés tézisei – eredmények

1. tézis – A disszertációban módszertani alapelv az etnikai földrajz folyamatainak elemzésében a komplex, interdiszciplináris vizsgálat rendszeres és következetes alkalmazása.

Az etnikai térfolyamatokat meghatározó nyelvi identitás a *nyelvészeti* vonatkozások jelenlétét igényli. A russzifikációnak, később a szovjetizációnak is fontos eleme volt az orosz nyelv általánossá tétele. A disszertációnak több alfejezete is ilyen komplex elemzést tartalmaz.

A dolgozat kerete olyan szempontokat is érint, amelyek Magyarországon inkább a *társadalomtudományok* tudományos fókuszát határozzák meg. Ezek közül a legfontosabb az a dimenzió, mely szerint az egyes csoportok identitásának jelenlegi jellemzői komplex folyamatok eredményei, amelyek térben és időben is változva alakultak ki. A 4. fejezet két alfejezetében reflektálok a helyi és a birodalmi nacionalizmusok viszonyrendszerére és az orosz területi terjeszkedést a nyugati centrumállamok kolonizációs törekvéseivel összehasonlító narratívákra is. A posztkoloniális közelítések pedig a posztszovjet időszak kapcsán jelennek meg markánsan.

A mai identitáskonstrukciók kialakulását a történeti geopolitika keretei között tárgyalom, így is kapcsolódva a *történettudomány*hoz. Ennek kapcsán sikerült feltárni, hogy a formálódó identitások alakulásában jelentős szerepet játszottak a hatalom geopolitikai törekvései is.

A más diszciplináris kutatások eredményeit, megállapításait a földrjazi szemlélet, a társadalmi folyamatokban tetten érhető térbeliség (centrum-periféria, határ stb.), a térhasználat hangsúlyozott szempontjai fűzik egybe és adják ezzel a munka újdonságát. A kapcsolódási pontok pedig kiindulásként szolgálhatnak a további kutatásoknak és interdiszciplináris együttgondolkodásnak.

2. tézis – Az időbeli korszakolás eltér a politika történeti korszakolástól; a nemzeti identitás kialakulásának folyamatát követi.

Az identitás kialakulásának folyamata a 19. századi nemzeti mozgalmak kapcsán kap nagyobb publicitást. Ugyanakkor ma sem egységes a tudomány abban a kérdésben, hogy a nemzeti identitás kialakulása a nemzetállamok születésével van-e szoros kapcsolatban. Bár az államok területi integritásáról, csak a későbbi időszakban, a 17. századtól beszélhetünk, a modern állami struktúrák kialakulása és ezzel együtt az ehhez kapcsolódó nemzeti identitás is a 19. században jelent meg kézzelfoghatóan a kontinesen. Diffúziója a gazdasági-politikai centrumból haladt a perifériák felé

A folyamat sarokpontjai azonban nem mindig estek egybe a politikatörténet nagy kataklizmáival. Az eltérések annál nagyobbak voltak, minél távolabbi periférián jelent meg a modernizáció igénye.

A posztszovjet térben a 15. századtól megfigyelhető, egyre erősödő birodalmi attitűd pedig alapvetően határozta meg mind a többségi orosz, mind pedig a különböző körülmények között alávetett, eltérő kulturális gyökerekkel és történelmi emlékezettel rendelkező kisebb csoportok viszonyát a nyugati eszmeáramlatokhoz.

Ennek korszakolását a helyi események határozták meg. Ezek sok esetben a nagypolitikát meghatározó események árnyékában maradtak, a disszertációban azonban nagy hangsúllyal szerepelnek. Ilyen korszakok, korszakhatárok:

- A Rusz terjeszkedésének hatása a keleti szlávok etnogenezisében.
- A Kazanyi-kánság integrálásának körülményei (Ezek fontos szerepet játszottak a koraújkori perifériák etnikai térszerkezetének megszilárdulásában).
- A 19. századi orosz koloniális hódítások. (Döntően nem befolyásolták Oroszország helyzetét a világ geopolitikai struktúrájában, de meghatározták a közép-ázsiai és kaukázus-vidéki viszonyrendszereket a különböző etnikai csoportok között.)
- Az 1 és 2. világháborúhoz köthető 20. századi események, jóllehet döntő változásokat jelentettek a kisebbségi csoportok helyzetében is, ugyanakkor velük szemben a szovjet fordulat csak egy rövid ideig folytatott toleráns politikát, a hatalom viselkedését továbbra is a birodalmi attitűd határozta meg.
- Sztálin halála a Nagy Honvédő Háború után jelentett változást az ország etnikai csoportjainak életében (ugyanakkor a birodalom összeomlása egybe esett a világpolitikai korszakhatárral)

A dolgozat történelmi korszakolásában e folyamatok tükröződnek, ami újszerű közelítés a hazai etnikai földrajz nézőpontjaiból. Ez korszakolás új összefüggések feltárását is jelentheti.

3. tézis – A később meghatározó etnikai alapszövet térségi keretét az etnikai areáliák írják le.

A dolgozatom egyik alapvetése a soknemzetiségű Oroszország *etnikai areáliái*[1] létrejöttének bemutatása és lehatárolása. E tény rávilágít arra, hogy a jelenlegi ország története nem csak és kizárólag az oroszok története, ahogy a 19. századi történetírás tekintett a korabeli létező államalakulatokra.

Az egykori cári birodalom, később a Szovjetunió területén is több eltérő pályán mozgó régiót is találhatunk. Az etnikai areáliák kialakulását három szempontból vizsgáltam. Ezek etnikai alapszövetének kialakulásában az alábbi tényezők játszottak az adott térségben fontos szerepet:

- *létező államok*,
- a nyomukban megjelent *kulturális orientációk*,
- valamint a *nyelvi koiné*[2] létrejötte, illetve a *nyelvállapot(ok) változása* a modern nemzet megszületésének idejéig (3.1; 3.2; 3.3 tézis).

Az etnikai areáliák kialakulása a vizsgált térség centrumában, vagy éppen a perifériákon nem egyszerre történt. Meghatározó szerepük eltérő volt az adott népességre a különböző

1 Az *etnikai areália* földrajzi egység, amely nyelvi, kulturális, történelmi, politikai, vallási tényezők együttes hatására formálódik. Ezzel szemben az areális nyelvészetben (nyelvi kontaktológiában) használt (nyelvi) area tartalma más: ez olyan földrajzi egységet jelent, amelyben egymástól független etnikumok nyelveinek érintkezése nyomán szerkezeti hasonlóságok alakulnak ki. Ilyen például a délszláv, a bolgár, a román és az albán nyelvet összekötő ún. balkáni „nyelvszövetség" (német Sprachbund, angol language alliance, orosz языковой союз). (Emeneau 1956).

2 A *koiné* (klassz. görög 'közös') nyelvészeti szakkifejezés: egy nyelv egységesedését, a regionális változatok (részben spontán, részben irányított) kiegyenlítődését jelenti. A nyelvészek konszenzusa ma az, hogy a közös nemzeti nyelvi norma kialakulása inkább kísérő jelensége, mint előfeltétele az etnikai areália formálódásának. Azonban a posztszovjet térségben, például Észtországban az orosz etnikum ma is a lakosság csaknem a negyedét teszi ki (23,7%), tehát az észt nyelv dominanciájának az erősítése az „Orosz Birodalom" árnyékában ma is fontos kérdés. Annak viszont nincs nemzetpolitikai jelentősége, hogy nem létezik egységes „észt koiné", azaz hogy az észtnek legalább két beszélt nyelvi normája van (Tallinn, Tartu stb.).

hatalmi, geopolitikai és társadalmi szituációban. A folyamatokat továbbá külső, nagy- és regionális hatalmi aspirációk is döntően befolyásolhatták.

Az orosz etnogenezis etnikai areáliáját, valamint az orosz településterület további pályáját a más körülmények között létrejött areáliákkal való kapcsolatai szempontjából (is) vizsgáltam. A cári birodalom asszimilációs hatása és a hatalom szándékai, valamint más etnikai elitekkel való saját viszonya is tükrözi a más mintázatokkal rendelkező etnikai areáliák erőit és a hatalomtól eltérő elképzelések miatt keletkezett későbbi (így mai) konfliktusait is.

3.1. tézis – A hatalmas térségben korábban létező *politikai központok* ma is identitáshordozó tényezők.

- A posztszovjet térségben a mostani népek csoporttudatát meghatározó korai állami keretek kialakulásának több súlypontja ismeretes. Legrégebbi államisággal néhány Kaukázus-vidéki nép rendelkezik, mivel a mai Grúzia és Örményország területén létrejött államok már jóval Krisztus születése előtt léteztek.
- A nyugati területek – döntően a sztyepp és erdővidék – keleti szláv, illetve részben finnugor nyelvű lakosságát a 9. századtól a Kijevi Rusz fogta egybe. Ez a kulturálisan az ortodox vallás által is keretezett állam északon a Jeges-tenger partvidékétől a Fekete-tengerig, illetve nyugaton az északkeleti Kárpátokig húzódott.
- A sztyepp és a félsivatagi, sivatagi vidéken a lovasnomád népeket több államalakulat is sikeresen integrálta a korábbi évszázadokban, míg a Dzsingisz kán vezette mongolok a 13. században létrehozták a világtörténelem legnagyobb kiterjedésű birodalmát (Kollmar-Paulenz, K. 2011), melynek jelentős része a Kelet-Európai síkság déli részén, a Kaukázus északi előterében, a közép-ázsiai térségben, valamint a Bajkál-vidéken a későbbi Oroszország területére is átnyúlt.
- A posztszovjet tér legnagyobb részét kitevő tajga, illetve északon a zord tundra éghajlattal rendelkező, ritkán lakott szibériai és távol-keleti vidékeken azonban csak az orosz cárok 16. században kezdődő hódításainak eredményeképpen találkoztak szilárd állami keretekkel az itt lakók.

3.2. tézis – A *nyelvállapot* korai jellemzőinek hatása a későbbiekben is fontos része a csoporttudatnak.

A különböző közösségek korai nyelvállapotát (ősállapot) a belső diffúzió jellemezte, különösen akkor, amikor a csoport nagy területet lakott be. A nagy távolság a földrajzi környezet eltérését is jelenthette, ami egyéb külső politikai hatással együtt tovább formálhatta az adott nyelvváltozatot. Ha a politikai kohézió növekszik a külső hatások is erősebbek lehetnek a különböző nyelvváltozatokra.

A középkori államok megerősödésével a hatalom egyrészt a kulturális egység megerősítésére is törekszik, ami együtt jár az írásbeliség kialakulásával. A politikai kohéziót és a kancellária nyelvét meghatározó folyamatokat erősíti, hogy az így létrejött nyelvi koiné különbözik az államok külső környezetétől is.

A dolgozat rámutat arra, hogy a vizsgált térségben e nyelvi koiné kialakulása és ennek szerepe az adott csoportok identitásában kiterjedtebb területen leginkább a *keleti szlávok*, illetve a *türk nyelvűek*, valamint kisebb területi fókusszal a *grúz* és *örmény*, csoportok esetében volt hangsúlyos a későbbiekben.

Ezzel kapcsolatban a dolgozat legfontosabb megállapításai az alábbiak:

- A Kelet-európai-síkságon többségben élő keleti szlávok nyelve a 10. században kezdett differenciálódni. A Kijevi Rusz biztosította politikai egység az ún. kulturális nyelvjárást alakította ki. Ez tette lehetővé, hogy Cirill és Metód munkássága nyomán

kialakulhasson egy irodalmi nyelv is (ószláv nyelv), amit a keleti liturgiájú elit használt. A keleti szláv államiság súlypontjának Kijevből északkeletre húzódásával, a Moszkvai Fejedelemség megerősödésével, a közigazgatásban használatos nyelve a koraújkortól, a 16. századtól került előtérbe. A moszkvai kancellária nyelve jelentette ekkortól a Moszkvai Cárság kulturális koinéját (Horalek, K. 1967). Később ebből alakítják ki az orosz identitás egyik alappillérének számító nyelvvariációt, amely az állam területének későbbi növelésével a russzifikáció alapját is jelenti.

- A sztyepp lovasnomádjainak nyelvei más pályán mozogtak. Az életmódbeli közösség egyfajta nyelvi egységet is eredményezett. Dzsingisz kán mongol nyelvű volt, de a birodalom magját képező törzsszövetségben sem ezt a nyelvet beszélte mindenki. Az elit sokáig őrizte a mongol nyelvet, a sztyeppet a mongol hódítás előtt türk nyelvű lovasnomádok lakták, akiket a mongol hadak meghódítottak (Kincses Nagy É. 2009). A sztyeppén is jellemző volt a diglosszia: a mindennapi kommunikációban használatos népnyelv mellett létezett az ettől kissé eltérő irodalmi nyelv is. Itt az egységéges birodalmak hiányzó kontinuitása miatt ennek a nyelvnek három nyelvi korszakát különböztethetjük meg (karahanida nyelv, hvarezmi nyelv, csagatáj nyelv). A csagatáj nyelvre később számos török közösség is kulturális örökségként tekint, így meghatározó eleme mai identitásuknak is (Kincses Nagy É. 2009).
- A Kaukázus vidék, Szibéria, és a Távol-Kelet területén élő többi nyelv a szovjet korszakig lényegében megmarad az ősállapotában, amelyet csak az orosz politikai terjeszkedés tört meg. Annak ellenére, hogy igazán csupán a stratégiai pontokon érvényesült. Ebben a folyamatban a legfeltűnőbb különbségek az arab források által „nyelvek hegyeként" leírt Kaukázus-hegységben és vidékén mutatkoztak. Az itt és csak erre a területre jellemző kaukázusi nyelvek nem állnak feltétlenül genetikai kapcsolatban egymással, leginkább a földrajzi allokáció, ami miatt egyáltalán egy nyelvcsaládról beszélhetünk. Az itt létrejött államok, illetve az általuk generált gazdasági együttműködés, egységes kultúra kialakításának igénye csupán a grúzokat és az örményeket emeli ki ebből a nyelvállapotból.

3.3. tézis – A korai *kulturális kötődéseket* az orosz/szovjet hatalmi politikáknak sem sikerült teljesen eliminálnia.

Az állami keretek nem mindig voltak szilárdak, erősségük változott, esetenként el is tűnt. Ám a kollektív emlékezetben továbbéltek. Dolgozatomban rámutatok arra is, hogy emellett a kulturális kötődés is erősítette a csoportkohéziót, vagy éppen mély barriert emelt a különböző csoportok közé. A hatalmi perifériákon élők billegő kulturális kötődéseit, több rétegű identiásait a hatalom határozott fellépése terelte egyik vagy másik kultúra javára, ami folyamatosan növelte a térség konfliktuspotenciálját.

- A csoporttudat a *Kaukázus vidékén* azáltal is erősödött, hogy a kereszténység már a korai időszakban elterjedt. A 4. században, mind az örmények, mind pedig a kartveli (grúz) csoportok államai is felvették, majd államvallássá tették. Így jött létre az autokefál örmény, valamint grúz egyház. Ezzel a lakosok kulturálisan leginkább Bizánc felé tekintettek. Ezzel törésvonalak keletkeztek a tágabb térségben más csoportokkal szemben és létrejött egy amolyan államok feletti közösségi keretrendszer is. A kulturális kohéziót az örmény ábécé megalkotása is erősítette. Az örmény nyelvű biblia, örmény írásbeliség elterjedése, folyamatosan fenntartotta az örmények összetartozásának kulturális alapjait. Saját ábécével és gazdag, főként egyházi irodalommal rendelkeztek már a 4. századtól a kartveli nyelvű csoportok is. Ezzel az ábécével írt irodalom erősítette a csoporttudatot a Kaukázus északnyugati vidékén élő kaukázusi nyelv dialektusait beszélők között.

- A Kijevi Rusz a 10. századtól szintén Bizánc felé fordult, így a 11. század egyházszakadása után az itt élők életére az ortodoxia gyakorolt nagy hatást, amely a nyugati perifériákon a nyugati kultúrával szemben volt fontos identitásképző tényező. Ezzel párhuzamosan vált egyre általánossabbá, a szláv hangokat leginkább reprezentáló cirill ábécére támaszkodó írásbeliség is. Ez a kulturális keret erős kapcsot képezett és bizonyos értelemben képez ma is az etnikai területüket fokozatosan növelő keleti szlávok között.
- A muszlim vallás jelentős térségeket vont befolyása alá a *Kaukázus-vidéken*, illetve *Közép-Ázsiában*, valamint a *Volgai Bolgárország* területén. Az iszlám missziók már a 8. századtól jelen voltak, ennek eredményeképpen a lakosság zöme a 9. században már muszlim vallású, és a 10. századtól államvallássá is tették az iszlámot (Халиков А. Х 1989). A muszlim vallás megszilárdulása a hagyományos társadalmi kapcsolatokat is átalakította, amely az identitásuk további alakulásában is szerepet játszott és játszik a mai napig. Az addigi vérségi kötelékhez a csoportkohézióban a muszlimok közösségében, az umma-ban, a hit köteléke is társult. A muszlim befolyás a 8. század elejére már kiterjedt a Kaukázus északi előterére és a közép-ázsiai régió nagy részére is. Az ekkor már világvallássá lett iszlám jelenléte ezekben a térségekben a dszingiszi állam 13. századi hódításaival szilárdult meg a türk nyelvű lovasnomádok körében (Krämer, A. 2007). A társadalomban és az építészetben is az iszlám szintén markáns különbségeket okozott az identitáskonstrukciókban. Később pedig a szintén muszlim Oszmánok uralma a 15. századtól érte el a Kaukázus vidéket, ahol több kisebb népet is áttérített hitére.

4. tézis – Az etnikai areáliák lehatárolása is bizonyítja, hogy Oroszország/Szovjetunió nem kizárólag az oroszok története.

A korábban említett etnikai areáliák lehatárolása az etnikai alapszövet földrajzi dimenzióinak feltárásában fontos eredménye a dolgozatnak. Ezek olyan térségek, ahol a politikai, gazdasági és társadalmi folyamatok olyan kohéziót hoztak létre a korai időszakokban, amelyek az együvé tartozás érzésének belső megélését, de annak külső észlelését is keretezték. Ezeket az attributumokat később a megváltozott geopolitikai, illetve hatalmi helyzet sem változtatta meg. Így a térség lakosságának körében a többrétegű identitás folyamatosan jelen volt. A posztszovjet térben az alábbi etnikai areáliákat határoltam le:

- Az Orosz Birodalom központi térségében a keleti szlávok első államának a Kijevi Rusz széthullásával keletkezett fejedelemségek egyike, a 14. századtól fokozatosan felemelkedő Moszkvai Nagyfejedelemség fogta keretbe az *erdővidék ortodox keleti szlávjait*. Ez az állam fokozatosan integrálta a korábban szétesett Rusz földjeit, majd később az Arany Horda örökségének tekintett, kisebb területre korlátozott utódállamokat is.
- Szintén egy etnikai areáliának tekinthető, a Moszkva által az Arany Horda örökségének tekintett Kazanyi Kánság térsége. A *Volga–Káma vidéken* létrejött Volgai Bolgárország néven integrált terület, amely döntően földműveléssel foglalkozó lakói később a muszlim kultúra felé orientálódtak.
- Dzsingisz kán birodalma fénykorában az eurázsiai sztyeppéken a Sárga-tengertől a Keleti-Kárpátokig húzódott. Ez az állam főként a természetföldrajzi környezet által meghatározott, állattenyésztésre specializálódott életmódot folytató, zömmel türk nyelvű népességet fogta össze. Bár az állam csak viszonylag rövid ideig állt fenn legnagyobb kiterjedésében, de a nyelvi koiné, a dzsingiszi örökség a mai napig él a kollektív emlékezetben. E térség, illetve az Orosz Birodalom területének metszetében két etnikai areália jelölhető ki. Egyrészt a *turkesztáni terület*en élő lovasnomádok, valamint a dzsingiszi birodalom nyugati területén kialakult, a keleti szlávokkal is interakcióban lévő *Arany*

Horda muszlim, türk nyelvű, szintén lovasnomád állattenyésztők településterülete.

- A 16. században az Orosz Cárság perifériáján további etnikai areáliákat határozhatunk meg. A legnagyobb területű ezek közül a hatalmas szibériai és távol-keleti területek, az emberi megtelepedés számára kedvezőtlen *tajga és tundra övezetében élő, halászó, vadászó, gyüjtögető életmódot folytató természeti népek* településterülete. A helyi állami struktúrák hiánya, az alacsony népsűrűség és az elszigeteltség miatt sajátos közösségi tudattal rendelkeznek az itt élők.
- Nem feltétlenül körülhatárolható etnikai areália az a térség, ami a nyugati kultúra posztszovjet területre eső befolyási övezetét jelenti. Ezzel az ortodox világban gyökerező orosz hatalom a 18. század folyamán került szorosabb kapcsolatba. Ez a korábban a Rusz fennhatósága alatt álló, ám később a nyugati kultúra által is átitatott terület. A későbbi hatalmi törekvések ellenére sem sikerült ezeket kikapcsolni a helyi társadalmak életéből, így ezeket a *nyugati kultúra pufferzónájának etnikai areáliájának* tekinthetjük.
- Meg kell említeni a Kaukázus-vidék *helyi nyelveket használó ókeresztény államait és siíta lakosságát,* mint egy helyi, nyelvileg heterogén etnikai areáliát, ahol három nagyobb és sok kisebb „al-areáliát" jelölhetünk ki.

5. tézis – Egyes meghódított csoportok belső kohézióját meghatározta viszonyuk a központi hatalommal.

Az orosz hatalmi térbe került lakosok csoportkohézióját, a különböző identitáskonstrukciók modernkori térségi alapelemeit nemcsak a földrajzi centrum-periféria reláció határozta meg. Fontos volt a társadalmi centrum-periféria viszonyrendszer is. Ennek lényeges eleme, hogy a központi hatalom szándékaihoz milyen politikai erővel rendelkezett az adott gazdasági és geopolitikai szituációban. A helyi identitásokat az erre adott viszontválaszok is meghatározták.

E viszonyrendszer keretein belül hangsúlyosan szerepelnek a következő történeti mozzanatok:

- Megállapítható, hogy kezdetben, a *keleti szláv etnogenezis időszakában*, az északi finnugor népek spontán asszimilációja nyomán tágult a tér a hatalom számára. A cél leginkább a terület nagyságának és az alattvalók számának növekedése volt. Később pedig az együttélés és a részfejedelmeségek közötti törésvonal volt a meghatározó.
- A hatalom és a perifériák lakosságának viszonyába a *tatár hódítás* sem hozott változást. A hatalmi centrumok is visszahúzódtak a részfejedelemségek központi térségeibe.
- *Moszkva külpolitikai aspirációinak erősödése* után egyre inkább központi szerepet kaptak a (keleti) szláv etnikai tér perifériáin élő hatalmi központokkal megkötött szövetségek. Fontossá váltak a meghódított térségek vezető rétegének inkorporációi, illetve annak módjai. Ez a folyamat máshogy történt a főként letelepedett életmódot folytató, a Volga–Káma vidék térségében élő csoportokkal, vagy éppen a sztyeppei lovasnomádokkal. Ebből következően álltak ellen jobban vagy kevésbé a későbbi asszimilációs nyomásnak nyelvi vagy kulturális szempontból.
- A *IV. Ivántól datálható* sikeres területi növekedés már az ország világpolitikai szerepét erősítette. Ez a hatalmi elit, de a társadalom ortodox, orosz nyelvű lakóinak is birodalmi attitűdjét alakította ki. A folyamat fokozódott a 19. század első harmadáig. Ekkor a napoleoni háborúk lezárásaként megváltozott geopolitikai helyzetben Oroszország pozíciója újra megerősödött. A kereteket ugyanakkor a modernizáció kérdésköre adta, melynek során az egységes piac kívánalmainak megfelelelően a közigazagatás, a törvénykezés egységesítése a kommunikáció egységesítését is igényelte. Ennek feltétele a nyelvi homogenizáció megteremtése. A hatalom ennek érdekében alakította a nem

orosz nyelvű lakosság számára a kereteket. Így került konfliktusba a születő nemzeti mozgalmakkal.

- Az *1917-es kommunista fordulat után* más fajta hatalmi érdekek és elképzelések érvényesültek. A több szintű, közigazgatási funkcióval is rendelkező etnoterritóriumok 1920-as évek első felében kialakított rendszerének célja alapvetően nem a különböző népek önrendelkezését, hanem sokkal inkább a hatalmi kontrollt volt hivatva elősegíteni. Ám az etnoterritóriumok rendelkeztek olyan attribútumokkal (zászló, himnusz, címer, határ), amelyek erősítették a kommunista hatalom által kívántak ellenére a nemzeti összetartozás érzését.
- Ezek az etnoterritóriumok az *1991-es összeomlásig* megmaradtak. A tagköztársasági szinten lévőkből keletkeztek új államok, de az alacsonyabb szubnacionális szinten lévőkből nem. Ez pedig az összeomlást követően szinte azonnal több esetben fegyveres konfliktusokat és több el nem ismert állam létrejöttét is okozta.

6. tézis – Az lakosság etnikai összetételére vonatkozó statisztikai adatok GIS adatbázisba integrálva további közelítéseket tesznek lehetővé.

A nemzeti érzés erősödése (nacionalizmus) a 19. században elérte az orosz Birodalom területén élő különböző kulturális igényekkel, vallással és anyanyelvvel rendelkező csoportokat. Az állami közigazgatás modernizálása, az egységes államnyelv kialakítására való törekvés egybeesett a hatalom szándékaival. A központi adminisztrációnak is fontossá vált annak ismerete, hogy a birodalom népeinek milyen a nyelvi megoszlása. A különböző pályákat bejárt területek eltérő karaktere megnehezítette a csoportkohézió anyanyelvből való származtatását.

A korabeli etnikai térszerkezet makroszintű felvázolásához elsődlegesen az 1897-es cenzus anyanyelvi adatsoraira támaszkodhattam. A cári birodalom második teljeskörű népszámlálását az 1. világháború elsöpörte, így a következő adatsor csak 1926-ból származik. A Szovjetunióban összesen hét népszámlálást tartottak. 1926-ban még viszonylag nyílt vitákon lehetett dönteni a kategóriákról (a centrum és a periféria elitje között óriási vita volt arról, hogy mely nemzetiséget és nyelvet tüntessék fel a kérdőíveken), később azonban mindent a kommunista párt ellenőrzött, a valódi párbeszéd megszűnt, ezért a problémák láthatatlanná váltak (Arel, D. 2002).

E népszámlálásokból kiderül az is, hogy az aktuális hatalom éppen kiket tekintett megkülönböztetendő csoportnak. Ezért a hét nagy adatgyűjtés alatt a kategóriák sokat változtak. Pl. 1970-ben bevezették a „szovjet" nemzetiségi kategóriát, 1970-ben és 79-ben pedig a „második nyelv" is megjelent. Ugyanakkor az 1932-től alkalmazott belső útlevélrendszer a nemzetiségi adatokat is rögzítette, és ezeket az adatokat minden, adminisztrációt igénylő hivatalos eseménynél fel is jegyezték.

Nehezen adatolható, hogy a hatalom presszióira módosítottak-e az emberek az identitásukon az összeírások alkalmával (Anderson, B. A.–Silver, B. 1983), azzal hogy sokan választhatták a többségi nemzethez való önbesorolás stratégiáját. A Szovjetunió népszámlálásainak hasonló logikája statisztikailag ugyan összehasonlíthatóvá teszi az adatokat, de ezeket kellő távolságtartással szükséges kezelni.

Az első posztszovjet népszámlálásokat az egykori Szovjetunió területén 1999 (Belarusz) és 2002 (Oroszországi Föderáció) között tartották. A nemzetiség, a nyelv és ezek territoriális vonatkozásai újra tematizálták a közbeszédet és meghatározták a politikai diskurzusokat is. Az önállósodás útjára lépő köztársaságok és az újonnan létrejövő nemzetállamok a terület feletti jogot a Szovjetunióban kialakult etnoterritóriumból vezették le, ami a névadó, „tituláris" nemzet hazája lett.

Mindezekből is látható, hogy a 19. századtól folyamatosan rendelkezésre álló adatokból a klasszikus etnikai földrajzi elemzések dinamikáját az összehasonlítás nehézségei miatt

nehéz bemutatni, így közelíteni is máshogy kellett a problémához. Az adatok könnyebb kezelése miatt integráltam a rendelkezésre álló adatokat egy relációs adatbázisba, ami önmagában is tudományos eredménynek számít. Az adatbázis előállításával számos lehetőség állt/áll rendelkezésre:

- Lehetővé vált a különböző nyelvi-, etnikai-, illetve kulturális/vallási kategóriák rendszerezése, de a többé-kevésbé azonos csoportokra vonatkozó adatok standardizálása is.
- A területi allokáció megadása, valamint szűkítése a földrajzi dimenziót erősítette az adatbázis keretei között. Ezzel az adatok területi rendezése és azok különböző szinteken történő térképezése valósulhatott meg.
- Az adatbázis tartalmazza a 20. században létrehozott etnoterritóriumokat és lakosságuk etnikai összetételét. Ezek alapján további összefüggések voltak bemutathatók.
- Később más információk és összefüggések is kinyerhetők belőle.
- Bővíthető egyéb területi adatokkal és a következő összeírások információival.
- További informatikai struktúrálás esetén pedig az érdeklődők is használhatják a világhálón.

7. tézis – Az etnikai földrajzi jelenségek vizualizációja többszörösen összetett módon ábrázolja a folyamatokat, a térség főbb etnikai földrajzi jellemzőit a térképek önmagukban is „elmesélik".

A fenti GIS adatbázisból közel 200 térkép, grafikon és folyamatábra készült, melyekből 46 szerepel a dolgozatban. Az illusztrációk a vizsgált jelenségek térbeliségét, a társadalom térhasználatát szemléltetik a földrajz egyik alapvető módszerével, a térképi megjelenítéssel (*kartográfiai módszer*). A sok esetben egyidejűleg több tartalmat megjelenítő ábrák módszertana a hazai történeti térképek összetett mivoltára (ld. Nagy B. munkái) és az etnikai térképezés hagyományaira támaszkodik (Hátsek I. 1885; Cholnoky J. 1906; Bátky Zs. – Kogutowicz K. 1918).

A hazai földrajztudományban már a kezdetektől fontos kutatási irány volt a különböző etnikai csoportok precíz ábrázolása. Az etnikai törzsterületek, a többségi-kisebbségi-szórvány-, illetve a sűrűn-ritkán lakott térségek viszonyának bemutatása, valamint később a változás dinamikájának ábrázolása volt a fókuszban (Kocsis K. 1989a; 1989b; 2005; Kocsis K. – Tátrai P. 2015). Ezek a szempontok megjelennek a dolgozat térképein is. Sokat merítettem a szovjet térképészet, etnikumokat, nyelveket bemutató térképészeti módszereiből is (Брук С. И.–Апенченко В. С. 1964; Брук С. И – Пучков П. И. 2010). Reflektálok ez utóbbiak kritikájára is; sokkal *komplexebb* módon történt az etnikai/nyelvi kategóriák kialakítása, csoportosítása. E kontextusban a térképek módszertani újítása, hogy az ábrázolásmódban *egységes rendszert* alakítottam ki. A *színek* és a szórványban élő etnikai csoportok *jelei* az összehasonlítást segítendő, mindig ugyanazt a kategóriát jelenítik meg. Az eseményeket *dinamikusan* bemutató ábrák önmagukban is értelmezhetők.

Az illusztrációs anyag kapcsán szólni kell a térképek *névanyagáról*, illetve a szövegben szereplő *topográfiai egységek neveiről*, valamint a magyarul ritkán használatos *etnonímákról*. A vizsgált térségben a földrajzi- és népnevek több nyelven, több helyesírási változattal is rendelkeznek. Néhány esetben magyar nyelvű változatuk is ismeretes, de vannak olyanok is, amelyek vonatkozásában nincs ilyen, vagy erről vita van a magyar tudományos közéletben (Fodor, I. 1999; Fejes L. 2012). Ezért egységes szempontot dolgoztam ki, amely végig vonul a földrajzi- és népnevek variációinak használatában. A földrajzi nevek esetében a mindenkor hivatalos verziók jelennek meg a térképeken. Ettől csak akkor tértem el, ha a magyar nyelvben az adott földrajzi névnek egy meghonosodott változata használatos. Ez az orosz alakot részesítette előnyben és a nem közismert nevek esetében a cirill betűs fonetikus átírás szabályait követte. A Szovjetunió összeom-

lása után viszont a helyi nyelveken jelennek meg a magyarban néha szokatlan név- és ortográfiai variációk. A népnevek esetében a magyar nyelvben inkább elterjedtebb alakot használtam több esetben a más verziót ajánló tudományos érvek ellenére is.

8. tézis – A posztszovjet térre rendelkezésre álló adatok etnikai földrajzi feldolgozása komplex módon reflektál a recens geopolitikai folyamatokra is.

A népszámlálási adatokból készült térképekkel az etnikai térszerkezetet és annak időbeli változását mutattam be. Jól rekonstruálható volt a terület lakosságának etnikai összetétele és annak jellege. Láthatóvá váltak az egyveretű homogén lakossággal rendelkező, valamint a vegyes lakosságú területek, nyomon követhető volt egy-egy etnikai, nyelvi csoport földrajzi kitejedése és településterületük változása is.

Két időkeresztmetszetben, (1897 és 2010 körül) *pillanatfelvétel* készült, további két időszakban pedig *dinamikusan* próbáltam ábrázolni a folyamatokat (1926-1938; 1959-1989). A változások bemutatását nehezítették a többször változott állami- és szubnacionális határok.

A rendelkezésre álló adatbázisba rendezett adatokból készült térképek tartalmuk szerint három kategóriába sorolhatók:

- A kezdeti időszak etnikai alapszövetet meghatározó folyamtait bemutató történelmi térképek. A korabeli államok kialakulását, területi dinamikáját és a jelentősebb etnikai csoportok területi elhelyezkedését ábrázolják. A térképekről leolvasható az államok és létrejöttében szerepet játszó etnikumok kölcsönhatása is. Ezek alapján jelölhetők ki az etnikai areáliák.
- A térképek másik csoportja egy-egy időkeresztmetszet mutat be. Az első időpont (1897) a nemzeti mozgalmak és a birodalmi nacionalizmus keretei között mutatják a helyzetet. E térképek egy része makro szinten világít rá az országban a nyelvek, a vallások területi elhelyezkedésére a korabeli kormányzóságok (guberniumok) szintjén. Az olvasó információkat kap a perifériákon a városi és vidéki terek közötti etnikai különbségekről, a járások (ujezdek) szintjén az orosz nyelv és ortodox vallás 19. századi nyugati terjeszkedéséről. A posztszovjet időszakban az utódállamok 2010 körüli népszámlálási adatsoraiból készültek a térképek. Ezek a 20. századi demográfiai állapotot alakító kataklizmák okozta helyzetet mutatják be, az etnikai folyamatok változásaira is utalva.
- A változásokat bemutató térképsorozatok esetében a két világháború közötti (1926, 1939 cenzus) és a Sztálin 1953-ban bekövetkezett halála utáni kommunista időszak (1959 és 1989 között) változásait láthatjuk. Itt a fókusz az etnikai térszerkezetet ez időszakokban meghatározó folyamatokon van. Ez az etnoterritóriumok kialakítását, valamint az orosz nyelvű lakosság perifériákra történő kiáramlását jelenti (de 1991 utáni a tömeges visszaáramlásukra is reflektál). Ez utóbbi folymatok területiségét hangsúlyosan bemutatva, az etnoteritorriumokat hat kategóriába soroltam.
- Az utolsó szovjet népszámlálás adatainak ábrázolása pedig utal a 2. világháború óta eltelt időszak változásaira, de origóját is jelenti az ezredforduló környéki helyzet elemzésének is.
- A fent bemutatott térképek információit, ahol releváns adat volt rá található, diagramok, grafikonok egészítik ki, amelyek ezzel teljessé teszik a folymatok értelmezésének vizualizációját.

9. tézis – A disszertációban megfogalmazottak (nemcsak) a posztszovjet tér földrajzi szempontú kutatásainak jövőbeni irányait jelöli ki.

Az általános kép áttekintése közben ügyeltem arra is, hogy az arányok harmonizáljanak a koncepcióval. Így az egyes jelenségek bizonyos mélységeket nem érinthettek. Ugyan-

akkor sok olyan irány is körvonalazódott, amelyek kifejtése elengedhetetlen a jövőben. Ezekkel a kutatás jövőbeni irányai jelölhetők ki:

- A *nagyhatalmi erőtérben kialakuló identitások* részletesebb áttekintése, amely Ukrajna és Moldova lakosságának több rétegű identitásáról tárhat föl újdonságokat.
- Az etnikai térszerkezet dinamikájának vizsgálata egy sor *perifériku és puffer-zóna jellegű térséget* is megemlít. Itt sajátos öndefiníciós nézőpontok alakultak ki a stabilabb identitású csoportok árnyékában. Ezen térségek vegyes etnikai összetételű lakossággal rendelkező régiók. Pl. a román–ukrán etnikai kontaktzónában fekvő, az egykori oszmán terjeszkedés hadiútja menti Budzsák, a városok és agrártérségük eltérő etnikai térszerkezetével kitűnő Balti térség, vagy a több, sajátos identitású kis nép lakóhelyéül szolgáló Fekete-tenger melléke.
- Az idők során több *helyi identitás* alakult ki, amely keretrendszerét az orosz fennhatóság adta. A jelenleg legnagyobb oroszországi kisebbségként létező, több eltérő pályán mozgó csoportot is magába foglaló tatárok, és az orosz frontier homlokterében élő kalmükök története is sok érdekességet tartalmaz.
- Részletes elemzés alá kell venni a *konstruált szovjet etnikumokat*. Településterületüket a cári birodalom határa vágta ketté és a hatalom hol többé-, hol kevésbé erőszakos módon, identitásuk más pályára állításával formálta/formálja ki csoporttudatukat. A folyamat nem sikerült maradéktalanul, így identitásuk régi és új elemeinek továbbélése miatt, több rétegű identitás jellemzi manapság is az azerieket, a karéleket és a tádzsikokat de a fent említett moldávokat is.
- A településszociológusok által is vizsgált hatalmi szimbolikák, nemzetpolitikák vagy éppen emlékezetpolitikák megjelennek a *városi terekben,* a különböző etnikumok térhasználatában is. A posztszovjet tér főként nyugati részén található, jelentős nem orosz lakossággal rendelkező városaiban a földrajzi közelítések is hozzájárulhatnak egy ilyen típusú vizsgálat eredményeihez.

A hivatkozott irodalom:

[1] Anderson, B. (2006): Elképzelt közösségek – gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről. Atelier füzetek, L'Harmattan kiadó, Budapest, 190 p.

[2] Arel, D. (2002): Demography and Politics in the First Post-Soviet Censuses: Mistrusted State, Contested Identities. Population, 57(6) pp. 801–827.

[3] Bátky Zs. – Kogutowitz K. (2018): Magyarország néprajzi térképe település és lélekszám szerint. Trianon Múzeum 101. p.

[4] Belina, B – Arambaşa, M. (2013): Alltägliche Identitäts-konstruktionen in der Republik Moldau zwischen Rumänismus und Moldovenismus. Europa Rgional 15(4), pp. 189—198.

[5] Bodnár D. – Karácsonyi D. (2005): Ukrajna az átmenet időszakában. In Perczel Gy. – Szabó Sz.: 100 éve született Mendöl Tibor Társadalom- és Gazdaságföldrajzi Tanulmányok, Trefort Kiadó Budapest pp. 217-232.

[6] Cholnoky J. (1906): Magyarország néprajzi térképe. Földrajzi Közlemények. 34 (6) p. 230.

[7] Dövényi Z. – Karácsonyi D. (2008): A munkanélküliség és a jövedelmek területi különbségei Ukrajnában. Tér és Társadalom 22 (4) pp.159-188.

[8] Emeneau, M. B. (1956): India as a Linguistic Area. Language 32 (1) pp. 3-16.

[9] Fejes L. (2012): Orocsokból oroszok. Nyelv és Tudomány. https://www.nyest.hu/hirek/orocsokbol-oroszok

[10] Fodor I. (szerk) (1999): A világ nyelvei. Akadémiai kiadó, Budapest, 1699 p.

[11] Gyuris F. (2014): The Political Discourse of Spatial Disparities – Geographical Inequalities Between Science and Propaganda New York, Amerikai Egyesült Államok, Berlin, Németország, Heidelberg, Németország: Springer Netherlands (2014), 381 p.
[12] Hátsek, I. (1885): Ethnographische Karte der Länder der Ungarischen Krone aufgrund der Volkszählung von 1880. Justus Perthes, Gotha
[13] Horalek, K. (1967): Bevezetés a szláv nyelvtudományba. Tankönyvkiadó, Budapest 502. p
[14] Karácsonyi D. (2006): A társadalmi tagoltság és a régiók eredete, arculata Ukrajnában. Földrajzi Értesítő 55 (3-4) pp. 375-391.
[15] Karácsonyi D. (2007): Ukrajna régióinak települési arculata és a településfejlődés eltérő vonásai. Földrajzi Közlemények 135 (1-2) pp. 21-38.
[16] Karácsonyi D. (2008): A kelet-európai sztyep és a magyar Alföld mint frontier Földrajzi Értesítő 57 (1-2) pp. 185-211.
[17] Kincses Nagy É. (2009): A csagatáj irodalmi nyelv mongol elemei. PhD értekezés, Szegedi Tudományegyetem Altajisztika Tanszék, Szeged. 286 p.
[18] Kocsis K. (1989a): A népesség megoszlása nemzetiség szerint (1:2.000.000) In: Magyarország Nemzeti Atlasza, Kartográfiai Vállalat, Budapest, pp. 114
[19] Kocsis K. (1989b): A népesség megoszlása anyanyelv szerint (1:2.000.000) In: Magyarország Nemzeti Atlasza, Kartográfiai Vállalat, Budapest, pp. 114
[20] Kocsis K. (2005): A Kárpát-medence etnikai térképsorozata (1997-2005) https://www.mtafki.hu/konyvtar/kiadv/etnika/indexMAPh.html
[21] Kocsis K. – Tátrai P. (2015): A Kárpát-Pannon térség változó etnikai arculata MTA Csillagászati és Földtudományi Kutatóközpont Földrajztudományi Intézet
[22] Kocsis K. (2002): Etnikai földrajz. In: Tóth József (szerk.): Általános társadalomföldrajz. Dialóg Campus, Bp.-Pécs. pp. 313-335.
[23] Kollmar-Paulenz K. (2011): Die Mongolen – von Dschingis Khan bis heute Verlag C. H. Beck, München 128 p.
[24] Krajkó Gy. (1994): A Szovjetunió utódállamainak fontosabb gazdasági, társadalmi problémái. Földrajz tanítása 2 (1) pp. 3-7.
[25] Krajkó Gy – Rudl J. – Szónokyné Ancsin G. (1999): A Szovjetunió utódállamai. JATE Press, Szeged 289 p.
[26] Krämer, A. (2007): Islam in Zentralasien: Blüte, Unterdrückung, Instrumentalisiereung. Osteuropa 57 (8/9) Machtmosaik Zentralasien: Traditionen, Restriktionen. Aspirationen pp. 53-76.
[27] Nagy B. munkái: https://tti.abtk.hu/terkepek
[28] Rudl J. (1999): A Szovjetunió utódállamainak földrajza Dialóg Campus Budapest-Pécs 333 p.
[29] Sági Zs. (1997): Kelet-Európa politikai földrajza In: Pap N. – Tóth J. (szerk): Európa politikai földrajza JPTE Pécs, pp. 133-162.
[30] Timár J. (2009): Communist and post-communist geographies.In: Kitchin, R; Thrift, N (szerk.) The International Encyclopedia of Human Geography Oxford, UK-GB: Elsevier (2009) pp. 214-220. , 7 p.

[31] Брук С. И – Пучков П. И. (2010): Карта Народов (Масштаб 1:25 000 000) http://iam-russ.ru/map-of-the-ethnic-composition-of-russia/
[32] Брук С. И.– Апенченко В. С. (отв. ред.) (1964): Атлас народов мира. – Издательство: М. Академии наук, Москва. 184 p.

[33] Халиков А. Х (1989): Татарский народ и его предки. — Казань: Татарское книжное издательство, С. 93.

Az értekezés témájában született publikációk:

Könyvek:

Bottlik Zs. (2024): *A posztszovjet tér etnikai földrajzi vizsgálata*. Budapest, Magyarország: ELTE TTK 350 p.

Demeter, G.; **Bottlik, Zs.**; Karácsonyi, D. (2022): *Phantom borders in Eastern Europe (1897-2010). The historical roots of regional inequalities andtheir relationship with present-day peripheries and conflict zones*. Budapest, Magyarország: Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet. 90 p.

Seres, A.; Kőszegi, M.; **Bottlik, Zs.** (2022): *A karabahi konfliktus árnyékában*. Budapest, Magyarország: ELTE TTK Társadalom- és Gazdaságföldrajzi Tanszék, VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár. 238 p.

Demeter, G.; **Bottlik, Zs.** (2021): *Maps in the Service of the Nation: The Role of Ethnic Mapping in Nation-Building and Its Influence on Political Decision-Making Across the Balkan Peninsula (1840–1914).* Regensburg, Németország: Frank & Timme. 309 p.

Könyvfejezet:

Barta, G.; Illés, T.; **Bottlik, Zs**. (2021): *Russian and Soviet Censuses in EthnicNational Context*. In: Bottlik, Zs.; Berki, M.; Steven, J. (szerk.): Power and Identity in the Post-Soviet Realm: Geographies of Ethnicity and Nationality After 1991 Stuttgart, Németország: Ibidem-Verlag. pp. 91-110.

Bottlik, Zs. (2021): *Geopolitics and Language in the European Post-Soviet Realm*. In: Bottlik, Zs.; Berki, M.; Steven, J. (szerk.): Power and Identity in the Post-Soviet Realm: Geographies of Ethnicity and Nationality After 1991 Stuttgart, Németország: Ibidem-Verlag. pp. 59-90.

Illés, T.; **Bottlik, Zs.** (2021): *Rescaling Moldovan Identities*. In: Bottlik, Zs.; Berki, M.; Steven, J. (szerk.): Power and Identity in the Post-Soviet Realm: Geographies of Ethnicity and Nationality After 1991. Stuttgart, Németország: Ibidem-Verlag. pp. 207-226.

Kőszegi, M.; **Bottlik, Zs.** (2021): *The Post-Soviet Azerbaijani National Identity*. In: Bottlik, Zs.; Berki, M.; Steven, J. (szerk.) Power and Identity in the Post-Soviet Realm: Geographies of Ethnicity and Nationality After 1991 Stuttgart, Németország: Ibidem-Verlag. pp. 227-243.

Kőszegi, M.; **Bottlik, Zs.** (2021): *The Layers of Post-Soviet Central Asian "Nations"*. In: Bottlik, Zs.; Berki, M.; Steven, J. (szerk.) Power and Identity in the Post-Soviet Realm: Geographies of Ethnicity and Nationality After 1991. Stuttgart, Németország: Ibidem-Verlag. pp. 113-134.

Barta, Géza ; Illés, T.; **Bottlik, Zs.** (2019): *Orosz és szovjet népszámlálások etnikai-nemzeti kontextusban* In: Kőszegi, M.; Barta, G.; Illés, T.; Berki, M. (szerk.): Etnikai földrajzi kutatások aposztszovjet térségben. Budapest, Magyarország: ELTE TTK (2019) pp. 80-97. , 18 p.

Bottlik, Zs. (2019): *Identitáslenyomatok Chișinăuban – Hatalom és városi tér.* In: Pál, Eszter (szerk.) Tér, tudomány, történet Budapest, Magyarország: Martin Opitz Kiadó. pp. 47-66.

Bottlik, Zs. (2019): *A nyelvhasználat kultúrföldrajzi háttere az európai posztszovjet térségben*. In: Lendvai, Timár Edit; Berta, Erika; Lehoczki, Zsuzsanna; Pravetz,

Beáta (szerk.) KET. Kultúrák ésetnikumok találkozása: Dimenziók II. Budapest, Magyarország: Martin Opitz Kiadó. pp. 249-264.

Bottlik, Zs.; Pete, M. (2019): *Ruszinok a változó posztszovjet geopolitikai térben*. In: Fedinec, Cs.; Csernicskó, I. (szerk.): „Ruszin voltam, vagyok, leszek...": Népismeretiolvasókönyv Budapest, Magyarország: Gondolat Kiadó, Charta XXI Megbékélési és Együttműködési Mozgalom 316 p. pp. 257-272.

Bottlik, Zs. (2019): *Változó hatalom, változó városi tér - a politikai lenyomatai Chișinăuban* In: Kőszegi, M.; Barta, G.; Illés, T.; Berki, M. (szerk.): Etnikai földrajzi kutatások aposztszovjet térségben Budapest, Magyarország: ELTE TTK. pp. 211-227.

Bottlik, Zs. (2019): *Geopolitika és nyelv az európai posztszovjet térségben*. In: Kőszegi, M.; Barta, G.; Illés, T.; Berki, M. (szerk.): Etnikai földrajzi kutatások aposztszovjet térségben Budapest, Magyarország: ELTE TTK. pp. 71-80.

Kőszegi, M.; **Bottlik, Zs.** (2019): *A posztszovjet közép-ázsiai társadalmak rétegei*. In: Kőszegi, M.; Barta, G.; Illés, T.; Berki, M. (szerk.): Etnikai földrajzi kutatások aposztszovjet térségben. Budapest, Magyarország: ELTE TTK. pp. 99-114.

Bottlik, Zs. (2018): *A lengyel etnikai törzsterület földrajzi vizsgálata*. In: Bottlik, Zsolt (szerk.) Etnikai földrajzi kutatások Köztes-Európában. Budapest, Magyarország: ELTE TTK pp. 95-115.

Bottlik, Zs. (2018): *A belarusz lakosság nyelvhasználatának etnikai földrajzi vizsgálata*. In: Bottlik, Zs. (szerk.) Etnikai földrajzi kutatások Köztes-Európában. Budapest, Magyarország: ELTE TTK. pp. 63-78.

Bottlik, Zs.; Illés, T. (2018): *Moldova etnikai konfliktusainak földrajzi vonatkozásai*. In: Bottlik, Zsolt (szerk.) Etnikai földrajzi kutatások Köztes-Európában Budapest, Magyarország: ELTE TTK. pp. 79-94.

Illés, T.; **Bottlik, Zs.** (2018): A moldáv identitás rétegei. *Tér és Társadalom* 32 (4) pp. 84-105.

Karácsonyi, D; **Bottlik, Zs.** (2018): *Ukrajna kétarcúságának etnikai földrajzi háttere*. In: Bottlik, Zsolt (szerk.) Etnikai földrajzi kutatások Köztes-Európában. Budapest, Magyarország: ELTE TTK. pp. 43-61.

Bottlik, Zs. (2017): *Historical, cultural and ethnic roots*. In: Karácsonyi, D; Kocsis, K; Bottlik, Zs (szerk.) Belarus in maps. Budapest, Magyarország: MTA RCAES Geographical Institute. pp. 39-55.

Folyóiratcikk:

Kőszegi, M.; **Bottlik, Zs**. (2021): A nemzeti identitás alakulása a posztszovjet Azerbajdzsánban. *Földrajzi Közlemények* 145 (2) pp. 119-134.

Demeter, G.; Csaplár-Degovics, K.; **Bottlik, Zs.** (2020): The role of ethnic mapping in nation-building and its influence on political decision-makingacross the Balkan Peninsula (1840s-1910s) In: Aleksandar, Rastović; Andrea, Carteny; Biljana, Vučetić (szerk.) *War, Peace and National Building (1853–1918)* Belgrade, Szerbia: Istorijski institut Beograd. pp. 57-80.

Bottlik, Zs. (2016): A belarusz lakosság nyelvhasználatának etnikai földrajzi vizsgálata. *Földrajzi Közlemények* 140 (4) pp. 312-327.

Bottlik, Zs. (2013): A lengyel etnikai törzsterület földrajzi vizsgálata. *Földrajzi Közlemények* 137 (2) pp. 133-152.

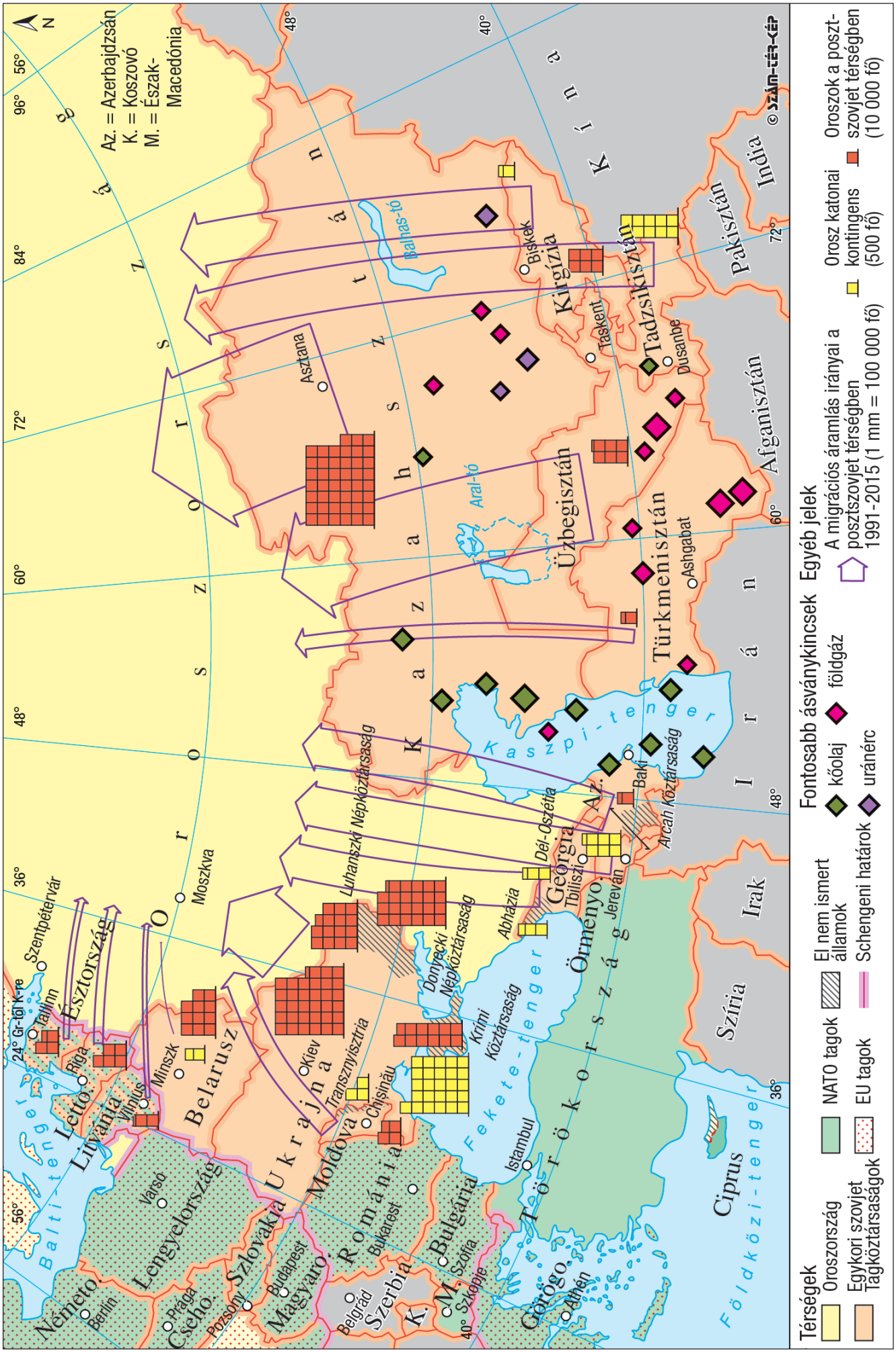

1. ábra A poszt-szovjet térség geopolitikai helyzete a 21. század első évtizedében

2. ábra A Kijevi Rusz és népei a 12. században

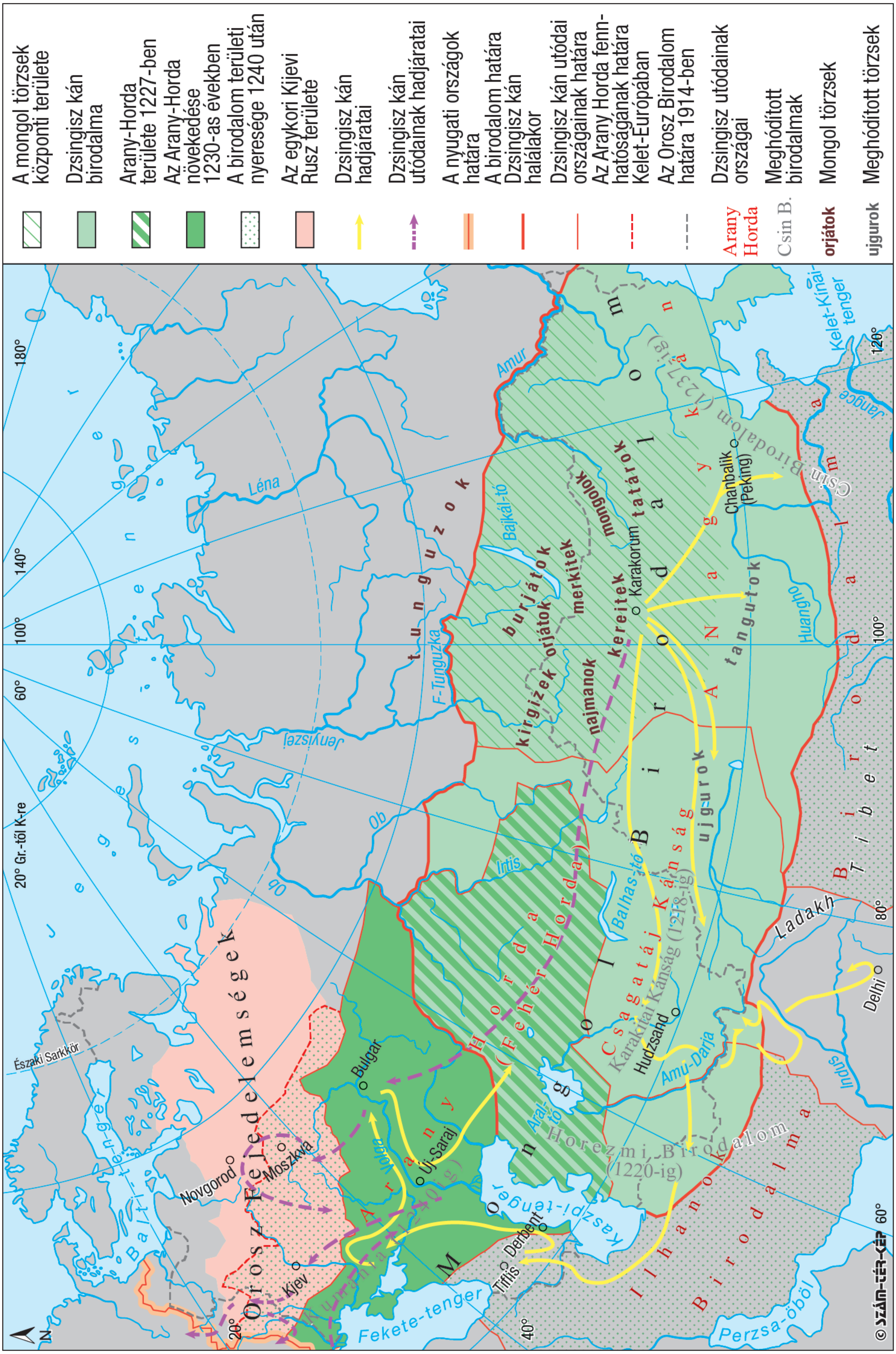

3. ábra Az Arany Horda területi elhelyezkedése és annak változása a 13. századtól a 15. századig

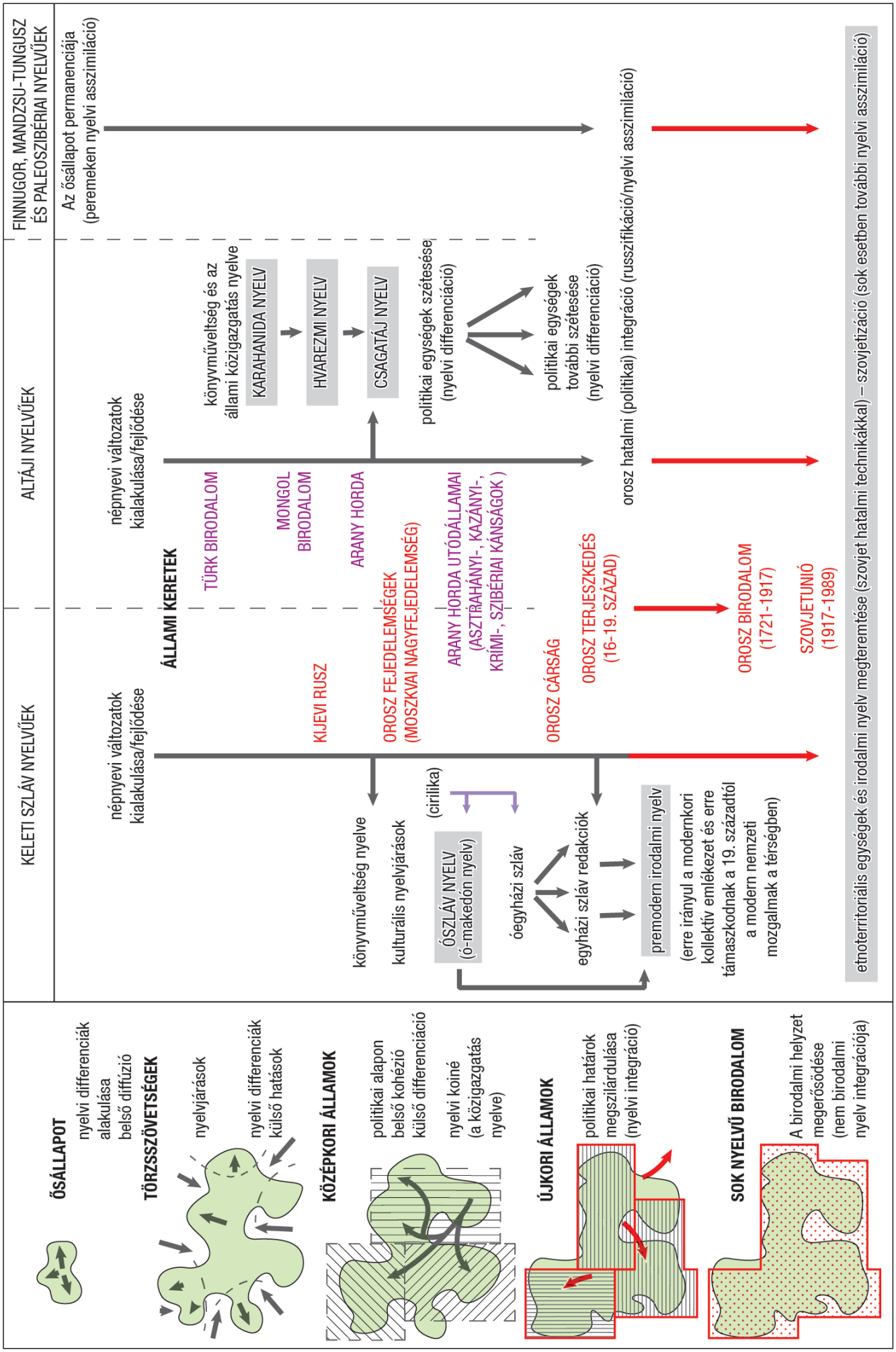

4. ábra Korai nyelvi differenciák és a politikai tér összefüggései a posztszovjet térségben

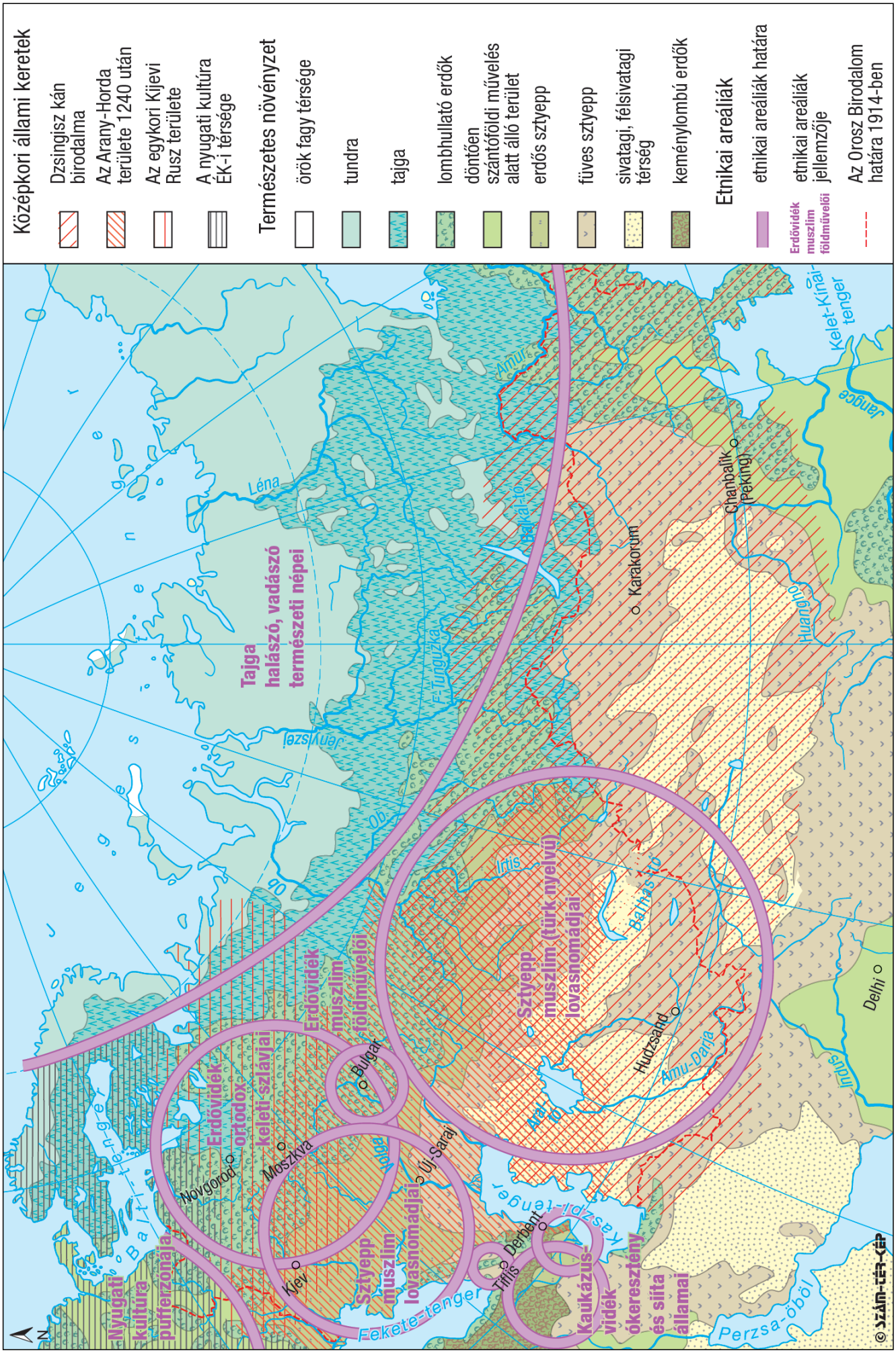

5. ábra Az etnikai areáliák a posztszovjet térségben

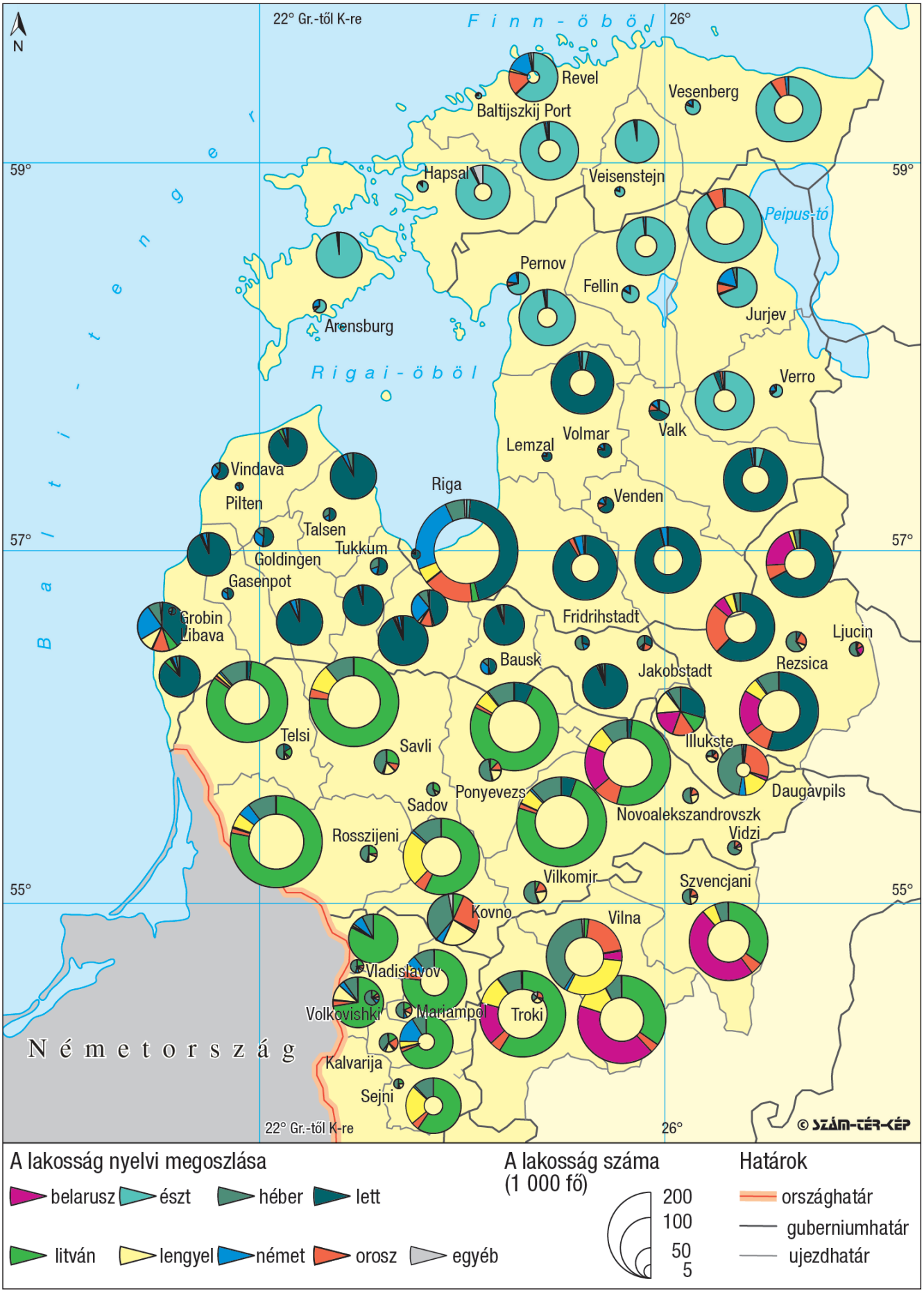

6. ábra A lakosság etnikai megoszlása a Baltikumban 1897-ben

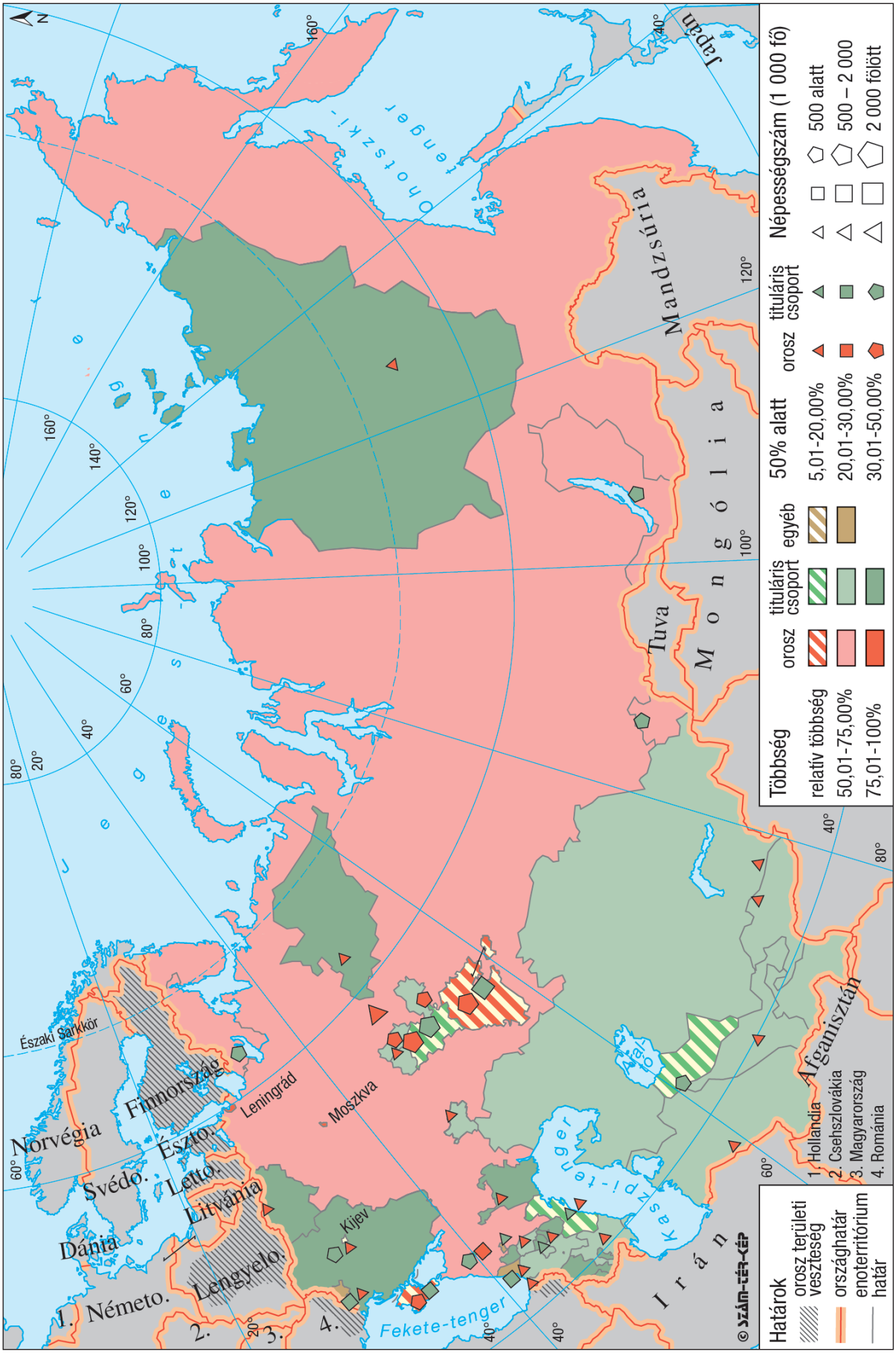

7. ábra Az etnorégiók többségi csoportjainak aránya és száma az orosz és a titularis lakosság alapján 1926-ban

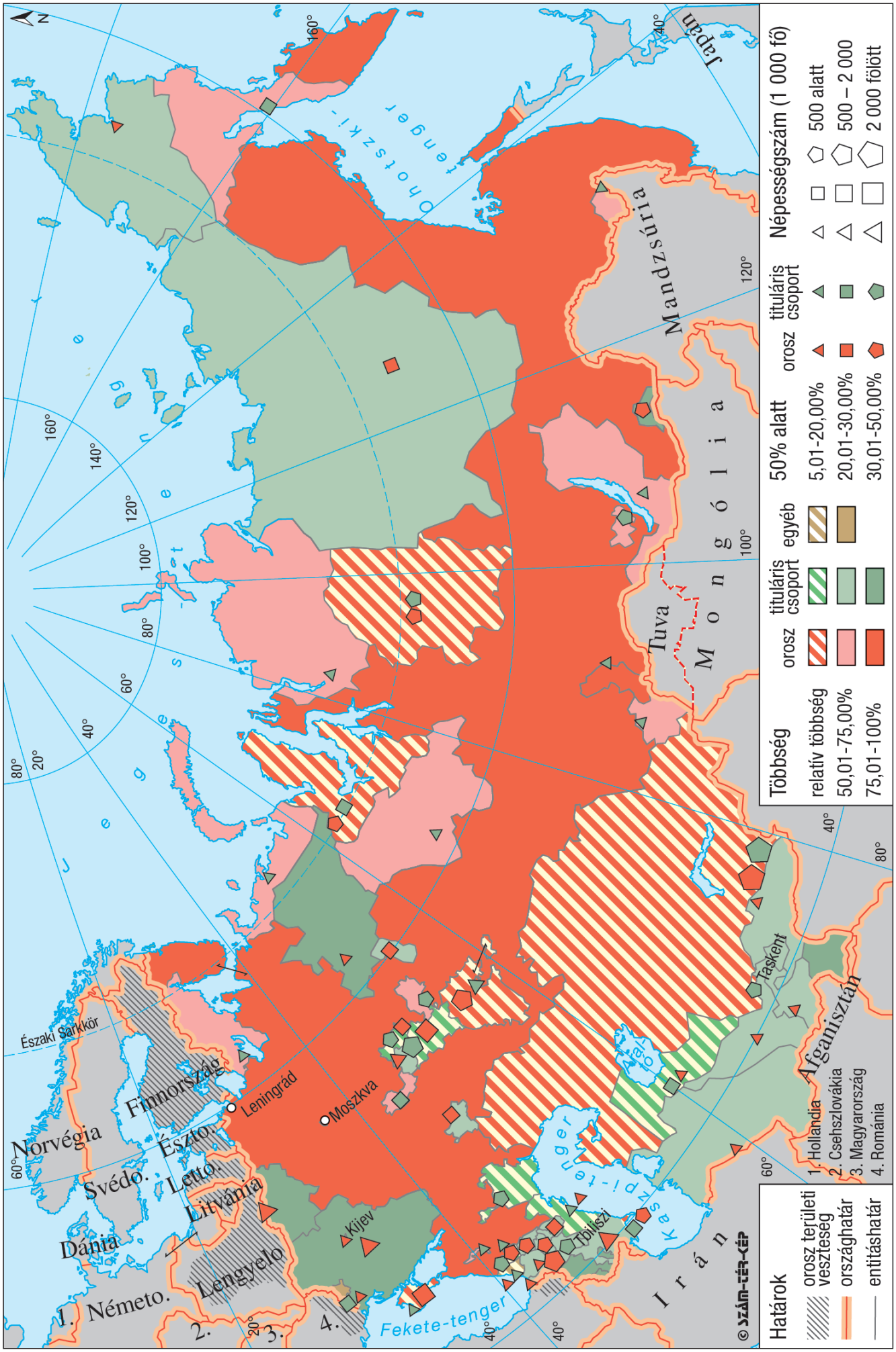

8. ábra Az etnorégiók többségi csoportjainak aránya és száma az orosz és a tituláris lakosság alapján 1939-ben

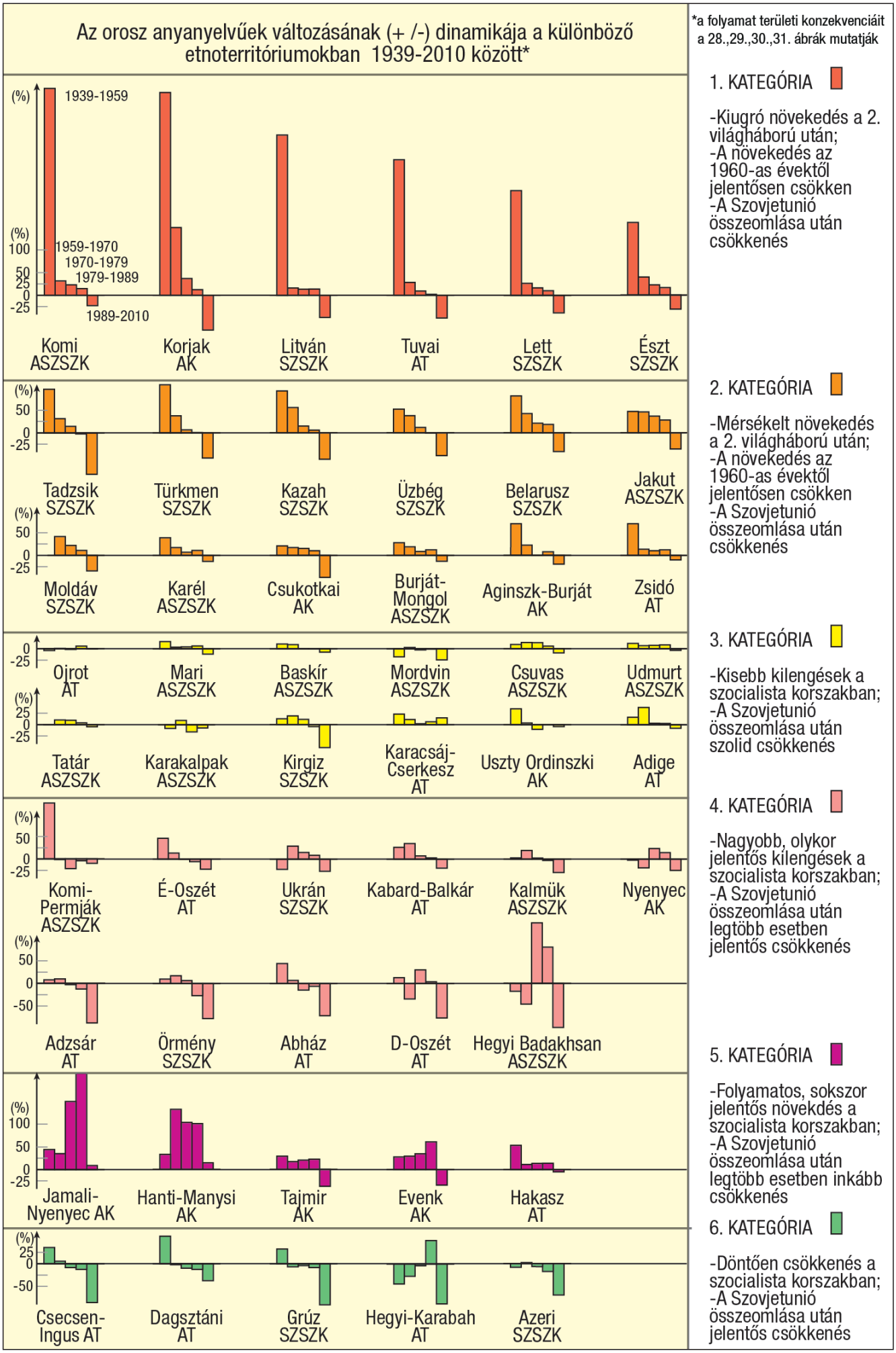

1. táblázat Az orosz anyanyelvűek változásának (+ /-) dinamikája a különböző etnoterritóriumokban 1939-2010 között

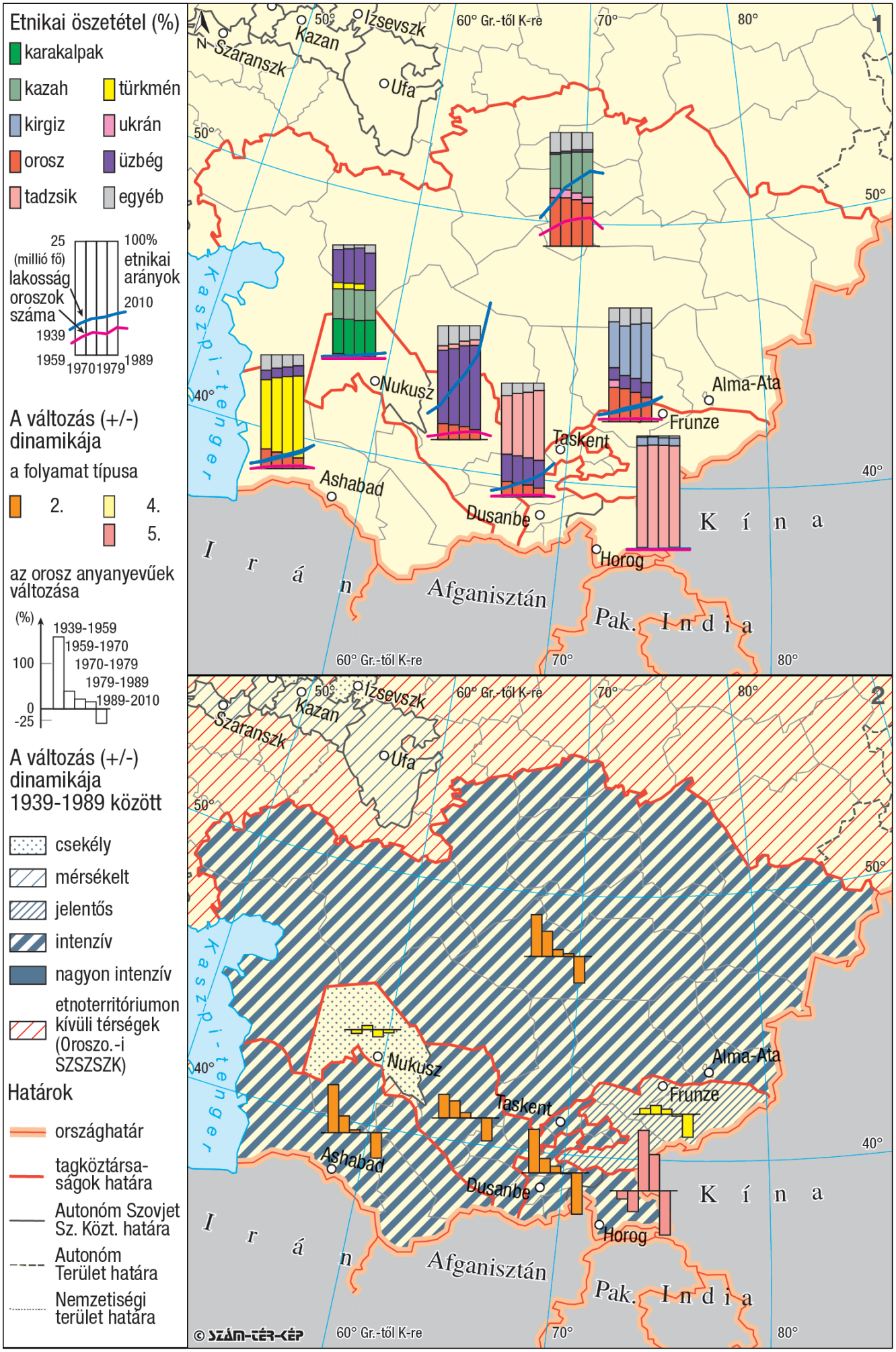

9. ábra A lakosság etnikai arányváltozása (1959-1989) (1) és az orosz anyanyelvűek számának változása (1939-1989) (2) a nyugati posztszovjet és központi orosz területeken

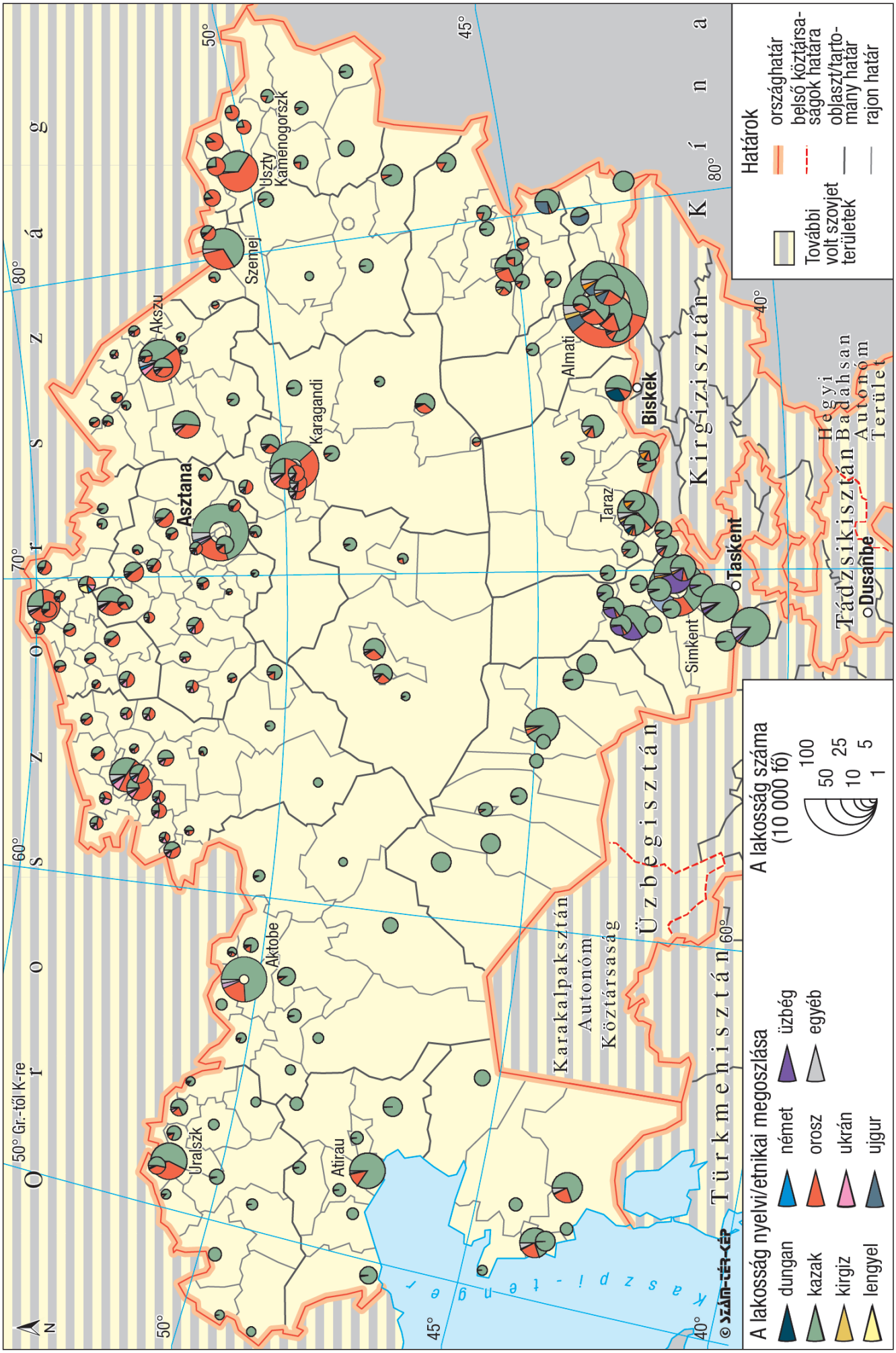

10. ábra Kazahsztán etnikai összetétele 2010-ben

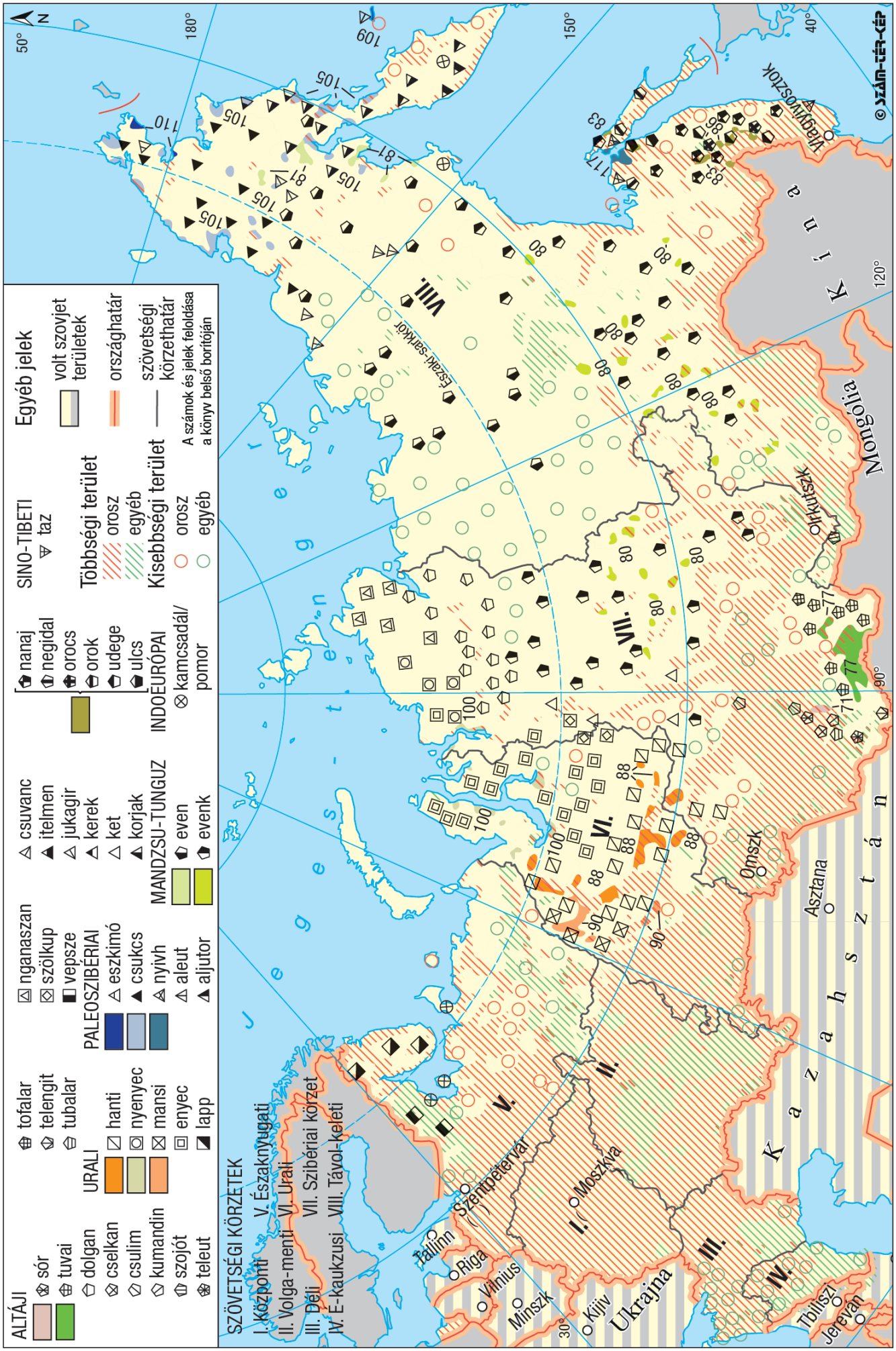

11. ábra Kis népek Oroszországban 2010-ben

JELMAGYARÁZAT

A lakosság etnikai/nyelvi megoszlása[1]

INDOEURÓPAI

SZLÁV

(1) belarusz
(2) bolgár
(3) kamcsadál*
(4) lengyel
(5) orosz
(6) ukrán

BALTI

(7) lett
(8) litván

GERMÁN

(9) német

IRÁNI

-nyugati

(10) gilán
(11) kurd
(12) jazid[2]
(13) perzsa
(14) tadzsik
(15) talis
(16) tat

-keleti

(17) oszét
(18) pastu/afgán

GÖRÖG

(19) görög

ÖRMÉNY

(20) örmény

EGYÉB INDOEURÓPAI

(21) moldáv
(22) román
(23) roma

KAUKÁZUSI

ÉSZAKNYUGATI

(24) abaza
(25) abház
(26) adige
(27) cserkesz
(28) kabard
(29) sapszug

DÉLI

(30) grúz
(31) imeret[2]
(32) mingrél[2]
(33) svan[2]

ÉSZAKKELETI

(34) agul
(35) avar
(36) cahur
(37) csecsen
(38) cserkesz
(39) dargin
(40) ingus
(41) lak
(42) lezg
(43) rutul
(44) tabasszaran

ALTÁJI

TÜRK/TÖRÖK

-oguz

(45) azeri
(46) karapapah[2]
(47) gagauz
(48) török
(49) türkmén

-kipcsak

(50) balkár
(51) baskír
(52) karacsáj
(53) karakalpak
(54) kazak
(55) kirgiz
(56) kipcsak
(57) kumik
(58) nogai
(59) tatár
(60) ujgur

-ujgur

(61) üzbég
(62) szárt üzbég

-ogur

(63) csuvas

-szibériai török

(64) altaj
(65) dolgan*
(66) cselkan*
(67) csulim*
(68) hakasz
(69) jakut
(70) kumandin*
(71) sor*
(72) szojót*
(73) telengit*
(74) teleut*
(75) tofalar*
(76) tubalar*
(77) tuvai*

MONGOL

-keleti

(78) burját

-nyugati

(79) kalmük

MANDZSU TUNGUZ

-északi

(80) evenk*
(81) even*
(82) negidal*

-déli

(83) nanaj*
(84) orocs*
(85) orok*
(86) udege*
(87) ulcs*

URALI

FINNUNGOR

-ugor

(88) hanti*
(89) magyar
(90) manysi*

-finn-permi

(91) észt
(92) finn
(93) karél
(94) komi
(95) lapp*
(96) mari
(97) mordvin
(98) udmurt
(99) vepsze*

SZAMOJÉD

-északi

(100) enyec*
(101) nganaszan*
(102 nyenyec*

-déli

(103) szölkup*

PALEOSZIBÉRIAI

CSUKCS-KAMCSADAL

(104) aljutor*
(105) csukcs*
(106) itelmen*
(107) korjak*
(108) kerek*

ESZKIMÓ-ALEUT

(109) aleut*
(110) eszkimó*

JENYISZEJI

(111) ket*

IZOLÁLT

(112) csuvanc*
(113) jukagir*
(114) nyivh/gilják*

AFROÁZSIAI

(115) héber/zsidó

EGYÉB

(116) dungan
(117) kasgar
(118) koreai
(119) minden egyéb
(120) taz*

Határok

országhatár (MIND HÁROM IDŐSZAK)

SZOVJET IDŐSZAK

tagköztársaságok határa
Autonóm Szovjet Szocialista Köztársaság határa
Autonóm Terület határa
Nemzetiségi terület határa
entitások határa
protektorátusok határa

CÁRI IDŐSZAK (1897)

guberniumok (kormányzóságok) határa
ujezdek (járások) határa

POSZTSZOVJET IDŐSZAK

Autonóm Köztársaságok határa
oblaszty/NUTS-2 határ
rajon/NUTS-3 határ

* Az Oroszországi Föderáció északi, szibériai és távolkeleti őslakos kis létszámú népei
1 A kategóriák a népszámlálásokban szereplő, az etnikai hovatartozásra utaló nyelvi, etnikai vallási kategóriákat is tartalmazzák. A lista számai és jelei a 43. és a hátsó borító térképein szerepelnek.
2 Az 1897-es népszámlálásban külön kategóriát képező, később azeri, grúz és kurd kategóriában összeírt csoportok